

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ:
МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN RURAL AREAS OF KAZAKHSTAN:
OPPORTUNITIES AND PROSPECTS**

**ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ
КАЗАХСТАНА: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

С.Т. ЖҰМАШЕВА^{1*}

э.ф.к., доцент

Л.А. ОМАРБАКИЕВ²

э.ф.д.

А.К. НИЗАМДИНОВА³

э.ф.к.

¹Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

² «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

³ Эль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

*автордың электрондық поштасы: torehanoba@mail.ru

S.T. ZHUMASHEVA^{1*}

C.E.Sc., Associated Professor

L.A. OMARBAKIYEV²

Dr.E.Sc.

A.K. NIZAMDINOVA³

C.E.Sc.

¹Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development, Almaty, Kazakhstan

² «Turan» University, Almaty, Kazakhstan

³ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: torehanoba@mail.ru

S.T. ЖҰМАШЕВА^{1*}

к.э.н., доцент

Л.А. ОМАРБАКИЕВ²

д.э.н.

А.К. НИЗАМДИНОВА³

к.э.н.

¹Казахский НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан

² Университет «Туран», Алматы, Казахстан;

³ Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*электронная почта автора: torehanoba@mail.ru

Аңдатпа. Аграрлық салада кәсіпкерлікті дамыту бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы және тамақ өнімдерін өндіру үшін қолайлы жағдайлар жасайды. *Мақсаты* – шағын аграрлық бизнесті кеңейтудің басым бағыттары-халықты қолжетімді азық-түлікпен қамтамасыз етудің, ауылдық аумақтардың өмір сүру деңгейін арттырудың және көпқабатты экономиканы қалыптастырудың маңызды факторы қаралады. Зерттеу барысында салыстыру, жалпылау, жүйелік тәсіл *әдістері* қолданылады. *Нәтижелері* – авторлар ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерінің желісін құру арқылы шағын шаруашылық нысандарына қызмет көрсету инфрақұрылымы жақсарып келе жатқанын атап өткен. Шағын шаруашылық жүргізуші субъектілердің кепіл базасы мәселесін шешуге мүмкіндік беретін жер - ипотекалық кредиттеу таратылды. Сыртқы және ішкі сипаттағы тұрақсыздандырушы факторлар анықталады. Агромәдени кәсіпкерлік пен кәсіпкерлік дағдыларды ажырататын

береді. Әр түрлі климаттық және топырақ сипаттамалары бар үлкен аумақ аймақтардың мамандануын анықтайды. Осылайша, солтүстік өңірлер дәстүрлі түрде астық өндірісін дамытуда, оңтүстік өңірлері күріш, жеміс-жидек және көкөніс өсірумен айналысады, қалған өңірлер негізінен ауыл шаруашылығының мал шаруашылығымен айналысады.

Статистикалық мәліметтерден көріп отырғанымыздай, 2022 жылы ауыл, орман және балық шаруашылығына негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі 853,5 млрд. теңгені құрады, бұл 2021 жылға қарағанда 6,7%-ға артық. Негізгі астық егетін өңірлер – Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары салаға 357,3 млрд.теңге бағыттады, бұл ҚР ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялардың жалпы көлемінің 42%-ын құрады. Ауыл, орман және балық шаруашылығына негізгі капиталға салынған инвестициялардың жалпы көлемінде ең көп

инвестициялар бір немесе екі жылдық дақылдарды (60,2%) және мал шаруашылығын (26,2%) өсіруге жұмсалған [7].

Ресми статистикалық мәліметтерге сүйенсек 2023 жылдың басында жұмыс істеп тұрған шағын орта бизнес (ШОБ) субъектілерінің саны өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда 27,0%-ға өсті. ШОБ субъектілерінің жалпы санында жеке кәсіпкерлердің үлесі – 67,9%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 18,7%, шаруа немесе фермер қожалықтары – 13,2%, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 0,2% құраған (1 кесте) [8-9].

Сонымен қатар, өткен жылы ауыл шаруашылығындағы шағын бизнес зардап шегіп, жабылып қалса, орта және ірі кәсіпорындар өз орнында тұра алатындығын көрсетті. Жұмыс істеп тұрған заңды тұлғалардың саны 2021 жылдың бірінші жартыжылдығындағы 15 900-ден 6,7%-ға өсіп, 17 000-ға жетті. Шаруа қожалықтарының саны 1 пайызға өсіп, 221,8 мың болды.

1 кесте – Шағын орта бизнес өсімі, 2022 жыл

Облыс атауы	Барлығы	Оның ішінде				Өткен жылдың сәйкес кезеңіне,%
		шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	дара кәсіпкерлер	шаруа немесе фермер қожалықтары	
Жұмыс істеп тұрған шағын орта бизнес						
Қазақстан Республикасы	1 818 764	340 584	2 924	1 234 536	240 720	127,0
Абай	49 693	4 663	53	35 328	9 649	120,4
Ақмола	54 838	9 206	124	39 021	6 487	113,0
Ақтөбе	82 580	13 217	98	60 451	8 814	125,1
Алматы	116 585	12 391	151	77 468	26 575	136,3
Атырау	63 115	8 914	131	50 560	3 510	121,3
Батыс Қазақстан	53 008	7 496	93	37 195	8 224	119,8
Жамбыл	92 572	9 107	54	60 764	22 647	129,8
Жетісу	53 600	4 341	52	30 293	18 914	121,3
Қарағанды	93 086	19 288	178	64 717	8 903	114,9
Қостанай	61 133	9 677	159	44 802	6 495	111,4
Қызылорда	67 145	6 544	65	47 159	13 377	131,5
Маңғыстау	75 341	11 220	118	60 587	3 416	133,3
Павлодар	52 084	11 587	110	35 566	4 821	111,5
Солтүстік Қазақстан	33 066	6 779	120	21 481	4 686	109,4
Түркістан	184 579	11 719	62	98 639	74 159	127,5
Ұлытау	17 413	1 716	17	12 282	3 398	122,2
Шығыс Қазақстан	61 475	9 175	125	43 658	8 517	112,5
Астана қ.	204 308	67 087	264	135 891	1 066	125,3
Алматы қ.	292 734	96 852	795	192 978	2 109	142,0
Шымкент қ.	110 409	19 605	155	85 696	4 953	146,6
Ескерту: Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлік 2022ж.						

Қазақстан Республикасында соңғы бес жылда (2018-2022жж.) ірі қара мал басы тұрақты өсімге ие. 2022 жылы шаруашы-

лықтардың барлық санаттарында ол 4 892,5 мың басқа жетті, 2018 жылмен салыстырғанда (базалық) өсім 2% құрады (4

795,4 мың бас). Ірі қара мал басының негізгі саны жеке кәсіпкерлер мен шаруа немесе фермер қожалықтары санатында шоғырланған, 2022 жылы бұл көрсеткіш 58,1%, 30,9% – жұртшылық шаруашылықтарында және 11% – ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында (2 кесте) құрады [10].

Ірі қара мал өндіру көлемі бойынша 2018-2022жж. кезеңде тұрақты өсім байқа-

лады, 2022 жылғы деректері бойынша ірі қара малдың (ІҚМ) өндірісі (тірі салмақта) жұртшылық шаруашылықтарында – 53,6%, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында – 24,7%, дара кәсіпкерлер мен шаруа немесе фермер қожалықтарында – 21,7% шоғырланған.

2 кесте – Қазақстан Республикасындағы шаруашылықтардың барлық санаттарындағы етті және сүтті бағыттағы ірі қара мал басының санының динамикасы, мың бас

Атауы	2018ж.	2019ж.	2020ж.	2021ж.	2022ж.
Етті бағыттағы					
Шаруашылықтың барлық санаттары	1187,5	1262,8	1350,2	1742,5	1886,0
Ауыл шаруашылық кәсіпорындары	167,8	171,3	185,3	193,4	207,0
Дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары	692,6	754,7	796,7	1010,8	1095,5
Жұртшылық шаруашылығы	327,1	336,8	368,3	538,3	583,5
Сүтті бағыттағы					
Шаруашылықтың барлық санаттары	4 795,4	4 950,9	5220,2	4 814,7	4892,5
Ауыл шаруашылық кәсіпорындары	254,5	255,6	268,9	255,4	266,9
Дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары	1 145,4	1 259	1424,7	1 324,3	1399,6
Жұртшылық шаруашылығы	3395,6	3436,4	3526,7	3235,1	3226,0

Сүтті бағытындағы ІҚМ едәуір үлесі жұртшылық шаруашылықтарында орналас-тырылған – 3 226 мың бас (65,9%), жеке және фермерлік шаруашылықтарда – 1 399,6 мың бас (28,6%). Малдың қалған бөлігі – 266,9 мың бас ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында орналастырылған, бір кәсіпорынға есептегенде олардың басқа екі шаруашылық санатына қарағанда саны көп (2 кесте).

Мал шаруашылығында сүт өндірумен айналысқан тиімді. Мұндай фермалардың рентабельділігі 2021 жылы 31,9% шегінде болды. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығындағы ең жоғары кірістілік Шығыс Қазақстан (92,8%) және Қостанай (54,9%) облыстарында тіркелді. Маңғыстау және Жамбыл облыстарында пайдалы дақылдарды өсіру ең қиын. Онда кірістілік көрсеткіштері теріс болды: сәйкесінше минус 54,9% және минус 9,9%. Маңғыстау облысы өзінің құрлықтық құрғақ климатымен және мал өсіру үшін қолайлы емес. Мұндағы малшылар іс жүзінде шығынмен жұмыс істейді (минус 12,1%). Көршілес Атырау өңіріндегі фермерлерде оң, бірақ әлі де төмен кірістілік байқалды (плюс 5,8%).

Ресми мәліметтер бойынша ҚР бойынша орташа есеппен ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында сүттің рентабельділік деңгейі 2022 жылы +30,8%-ды құрады. Бұл тауарлық өнімнің кеңейтілген өндірісін

жүргізу үшін орташа, бірақ жеткілікті көрсеткіш. Сүт рентабельділігінің орташа республикалық көрсеткіші деңгейінде және одан жоғары деңгейде 5 облыс (Атырау, Маңғыстау, жоғары тауарлық өндіріс жоқ) 14,5%-дан (Солтүстік Қазақстан облысы) бастап 50,7%-ға дейін (Жетісу облысы) бар. Бұл ретте тауарлық маңызы жоқ халық шаруашылықтарында мал басы аз екі облыс (Атырау және Маңғыстау) салыстырмалы есепке алынбаған (3 кесте). Сүт өндірудің салыстырмалы жоғары рентабельділігіне саланы мемлекеттік қолдау (субсидиялар) есебінен қол жеткізілді.

2022 жылы өсімдік шаруашылығында, мал шаруашылығында, аңшылықта және осы салаларда қызмет көрсетуде жеке кәсіпкерлердің санының айтарлықтай төмендеуі байқалды (жылына минус 20,6%). 2022 жылдың 1 шілдесі елімізде аграрлық секторда небәрі 23 мың жеке кәсіпкер тіркелген – бұл соңғы жылдардағы ең төменгі көрсеткіш.

Орта және ірі кәсіпорындардың қаржы-шаруашылық қызметін іріктеп зерттеу нәтижелері агроөнеркәсіп кешеніндегі рентабельділік 2022 жылдың III тоқсанында 26,3%-ды құрады. Дегенмен, бұл су және температура режимдері тым әртүрлі аймақтар үшін де, өнім түрлері үшін де өте орташа көрсеткіш. Бидай егіп, етке мал өсіру кірісі жағынан тең кәсіп түрі емес.

Жалпы алғанда, 2022 жылдың алғашқы үш тоқсанында сектордағы табыстылық жақсы динамика көрсеткен. Үшінші тоқсанда өсім

екінші тоқсанмен салыстырғанда 1,3%-ды құрады, бұл өз кезегінде I тоқсанда бірден 4,7%-ға өскен.

3 кесте – Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында сүт өндірудің рентабельділік (залалдылық) деңгейі, пайызбен

Аймақтар	2017ж.	2018ж.	2019ж.	2020ж.	2021ж.	2022ж.
Қазақстан Республикасы	29,1	35,2	28,9	33,4	31,9	30,8
Абай						29,3
Ақмола	28,0	33,0	22,9	48,5	37,2	16,0
Ақтөбе	1,9	1,2	3,3	24,1	28,2	1,1
Алматы	18,1	22,3	21,3	13,7	22,8	21,8
Атырау	6,6	3,8	8,0	43,1	7,2	138,6
Батыс Қазақстан	24,7	41,7	51,4	37,9	44,3	17,2
Жамбыл	9,9	12,3	10,7	10,9	0,7	15,0
Жетісу						50,7
Қарағанды	46,2	34,6	46,8	45,1	38,7	34,9
Қостанай	61,2	56,0	37,1	33,0	38,5	36,3
Қызылорда	-36,7	-36,2	-29,2	39,8	1,9	0,7
Маңғыстау	-19,0	-10,2	-8,7	-	0,2	31,9
Павлодар	33,7	47,4	32,2	46,8	32,6	49,8
Солтүстік Қазақстан	33,6	51,0	48,8	38,2	50,3	14,5
Түркістан	12,2	15,4	14,4	9,8	13,2	33,3
Ұлытау						28,1
Шығыс Қазақстан	26,7	33,4	31,0	34,0	17,2	13,5

Аграрлық өнеркәсіп кешеніндегі көрсеткіштерге маусымдылық әсер етеді деп есептелінеді. Сонымен қатар, сауалнама деректері барлық компаниялардың оң нәтижелермен мақтана алмайтынын растайды. 2022 жылдың III тоқсанында зерттелгендердің (шамамен 4 мың кәсіпорын) тек 71,7 пайызы ғана кезеңді кіріспен аяқтаған. Ұйымдардың 28,3%-ы шығынға ұшыраған. 2021 жылдың III тоқсанындағы сандар: 70,3% қарсы 29,7% болды.

Өңірлер контекстінде де көрсеткіштер айтарлықтай ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығындағы ең жоғары рентабельділік әрқашан жоғары топырақ сапасы мен жауын-шашынның жеткілікті мөлшері байқалатын аудандарда тіркелді. Бұл Шығыс Қазақстан (92,8%) және Қостанай (54,9%) облыстары. Маңғыстау мен Жамбыл облыстарында пайдалы дақылдарды өсіру өте қиын. Онда табыстылық көрсеткіштері мүлдем теріс болды: тиісінше минус 54,9% және минус 9,9%.

Климаты күрт континенттік құрғақ майлы Маңғыстау өңірі мал өсіруге де қолайлы емес. Мұндағы шаруалар мал ұстайды, іс жүзінде шығынмен жұмыс істейді (минус 12,1%). Сонымен қатар, көршілес Атырау облысының малшылары арасында рентабельділік әлі де төмен болды (плюс 5,8%). Жалпы республика бойынша ауыл шаруашылығы кәсіпорын-

дарында ірі қара мал өндірудің рентабельділік деңгейі 24,5%-ды құрайды, өткізілген өнімнің өзіндік құны 1 ц – 83 080 теңге, өткізу бағасы – 103 427 теңге, мемлекеттік субсидияларды ескере отырып, пайда – 20 937 млн теңге.

2022 жылы Қазақстанда аграрлық секторда өз ісін ашқысы келетін кәсіпкерлер санының айтарлықтай төмендеуі байқалады. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің түрлері бойынша бизнес үшін ең тиімдісі күнбағыс тұқымын өсіру болып табылды, бұл майлы дақылдың кірістілігінің жалпы көрсеткіші ел бойынша 96,4%-ға, ал Шығыс Қазақстан облысында – 119,7%-ға жетті.

Рентабельділік деңгейі бойынша екінші орынды картоп өсіретін шаруа қожалықтары иеленді (66,9%). Дегенмен, бұл дақыл барлық жерде жақсы өнім бермейді. Мысалы, Солтүстік Қазақстанда кәсіпкерлер картоптан жақсы ақша таба алады (109%), ал оңтүстікте, Жамбыл облысында картоп өсіру – тиімсіз бизнес (минус 12%). Аграрлық сектордағы рентабельділігі бойынша үздік үштікте дәнді және бұршақ дақылдарын өсіру. Бидай, күріш, қара бидай, бұршақ өсіретін кәсіпкерлердің орташа табысы 48,9% болды, мұнда 78,6% көрсеткішімен Қарағанды облысы көшбасшы болды.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау деңгейі жергілікті

нарықтағы интервенциялар және импортқа тарифтерді реттеу есебінен ішкі және сыртқы бағаларға әсер ету сияқты факторлардан тұрады. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілерге тұқымдарды, химиялық заттарды, сыйақы мөлшерлемелерін сатып алуға субсидиялар, ветеринарияда, фитосанитарияда мемлекеттік қызметтер көрсету, ғылым мен білім беру саласын ұстау және т.б. арқылы тікелей қолдау кеңінен қолданылады. Бұл ретте жергілікті өнім бағасына қатысты импорт бағасының өсуінен көрінетін тұтынушылар үшін жанама әсерлер де орын алады, дегенмен соңғысының сапасы қанағаттанарлықсыз болса да, АӨК бюджеттік ынталандыруларын іске асырудан жоғалған пайда түріндегі бюджет үшін шығындар [11].

Агроөнеркәсіптік өндірістің ерекшеліктеріне сүйене отырып, басқа салаларға тән емес немесе АӨК-де бизнесті дамыту үшін ерекше мәнге ие кәсіпкерлік қызметтің ерекшеліктерін негізгі түрде ажыратуға болады. Көптеген елдер үшін бүгінгі күні ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруді ұйымдастырудың негізгі нысаны отбасылық ферма болып табылады, яғни фермер тек өзіне сене алады. Ол үшін ол (және бұл көптеген елдердің заңнамасында бекітілген) кем дегенде орта ауыл шаруашылық білімі болуы керек, техниканы білуі керек және оны дұрыс қолдана білуі керек, ауыл шаруашылық өнімдерін өсіру мен өңдеудің заманауи технологияларын жақсы білуі керек, бухгалтерлік есепті білуі, есептеу техникасын қолдана білуі және т.б.

Сонымен қатар, еліміздің АӨК даму қарқынын тежейтін бірқатар факторлар бар. Қазіргі уақытта қолда бар ауыл шаруашылығы техникасының негізгі санының 80%-дан астамының айтарлықтай тозуынан көрінетін ауыл шаруашылығындағы инфрақұрылымның жай-күйі мәселесі өткір тұр. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірістік процесінің және оның өзіндік құнының қымбаттауына алып келетін жанар-жағармай материалдарына бағаның тұрақсыздығы мен ұдайы ұлғаюы жағдайды ушықтырады.

Тұрақтылық шеңберінде АӨК және ондағы кәсіпкерлікті дамыту сыртқы және ішкі сипаттағы тұрақсыздандырушы факторлардың жиынтығымен шектеледі. Сыртқы факторларға мыналар жатады: жеке-леген салалар (экономика мен АӨК-дегі құрылымдық үйлесімсіздігі, яғни диспропорциялар, салық ауыртпалығы, қаржы дағдарысы, инфляция және т. б.) бөлінісінде тұтастай алғанда ел бойынша, өңір

бойынша әлеуметтік-экономикалық процестерді тиімді реттеу тетігінің болмауы; жеткізуші салалар мен азық-түлік нарығында ресурсқа бәсекелестік ортаның болмауы; қолайсыз ауа райы жағдайлары; әлсіз мемлекеттік қолдау; заңнаманың және заңдарды орындаудың тиісті тетігінің жетілмегендігі; азық-түлік тауарлары импортының реттелмеуі; ресурстық әлеуетке, әсіресе жер ресурстарына артқан техногендік жүктеме; экономикалық қылмыс; нарықтық инфрақұрылымның болмауы.

Ішкі факторларға мыналар жатады: топырақтың тозуы және егіс алқаптарының қысқаруы; еңбек мотивациясының әлсіздігі және тиісті шаруашылық есеп қатынастарының болмауы; шарттық, еңбек және технологиялық тәртіптің төмендігі; еңбекке ақы төлеудің төмендігі және материалдық жауапкершіліктің жеткіліксіздігі; кадрлық әлеуеттің деградациясы; кәсіпорындардағы басқарудың төмен деңгейі; ауыл шаруашылығы нарығы базасында еркін кәсіпкерлік үшін жағдайлар жоқ әлеуметтік инфрақұрылымның тозуы; ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізудің аймақтық жүйесінің талаптарын орындамау.

Ауылдық жерлерде жасалған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым аграрлық сектордың өндірістік қызметін ұйымдастыру және ауылдың әлеуметтік дамуы, іс-қимылдардың ұтқырлығы, қаржыландыру мен ақпарат көздеріне қол жеткізу, отандық ауыл кәсіпкерлерінің сыртқы нарыққа шығуы бөлігінде шағын және орта кәсіпкерлік үшін белгілі бір мүмкіндіктер туғызады. Ауылдың тиімді әлеуметтік инфрақұрылымы аграрлық еңбек нарығын қалыптастыруға әрі шағын және орта кәсіпкерлік сапалы еңбек ресурстарымен қамтамасыз етуге ықпал етеді [12].

Кәсіпкерлікті дамыту экономикалық табысқа, өнеркәсіптік өндірістің жоғары өсу қарқынына қол жеткізуде таптырмас рөл атқарады. Бұл экономиканың инновациялық, өнімді сипатының негізі болып табылады. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің өз бастамалары мен шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндігі неғұрлым көп болса, дамудың әлеуетті және нақты нәтижелері арасындағы алшақтық соғұрлым аз болады.

Инновациялық экономикалық өсуді игеру шығармашылық элементті жасанды түрде шектеу, барлық өндірістік ресурстардың осы ұтқырлығы үшін қажетті экономикалық бастама еркіндігі жағдайында мүмкін емес. Кәсіпкерлік жаңа перспективалы өндірістерді игеруді қамтамасыз етеді, ескір-

гендерді «жууға» ықпал етеді. Ол бәсеке-лестікті және «маркетингі» дамытуға, сондай-ақ ұлттық экономиканың «ашықтығын» арттыруға, капиталды әкелу мен әкетуді дамытуға ықпал етеді.

Кәсіпкерлікті дамыту үшін басқа да жағдайлар қажет. Оларға мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік саясаттың тұрақтылығы, жеңілдікті салық режимі, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау, қолдаудың дамыған инфрақұрылымы, зияткерлік меншікті қорғаудың тиімді жүйесінің болуы, кәсіпкерлердің іскерлік белсенділігін арттырудың икемді нарықтық тетіктерін қалыптастыру кіреді [13]. Кәсіпкерлер сыртқы нарыққа еркін шыға алуы тиіс.

Кәсіпкерлер үшін қолжетімді несие жүйесін құру, қажетті өндіріс құралдарын, шикізат пен компоненттерді сатып алуға мүмкіндік беру қажет. Осының бәрінде кәсіпкерлер осы уақытқа дейін айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Алайда дағдарыстан шығуды және экономикалық өрлеуді тек отандық кәсіпкерлер ғана қамтамасыз ете алатыны анық. Олар нарықтық экономиканы құру және тиімді өндірісті ұйымдастыру бойынша еңбектің басты ауыртпалығын көтереді.

Қазақстанда ауыл шаруашылығын қолдау деңгейі жыл сайын жоғарылап отыруы керек, ал агросектордың өзі қолайлы климаттық жағдайлардың әсерінен тоқырайды немесе жоғары көрсеткіштер қалыптасады. Сонымен қатар, экономикадағы ауыл шаруашылығының үлесі деңгейі де төмен, осылайша мұндай қолдаудың пропорционалдылығы, яғни үйлесімділігі туралы мәселе туындайды.

Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы шеңберінде АӨК субъектілерін қайта құрылымдау, өтеу мерзімдерін ұлғайта отырып, бар берешектерді қайта қаржыландыру, негізінен облигациялық қарыздар есебінен қаржылық сауықтыру шараларын қолдану және республикалық бюджет қаражатынан субсидиялау жолымен сыйақы мөлшерлемесін төмендету көзделген [14].

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесінің басымдығы, оның ішінде сүт өнеркәсібін, шикізат көзінен өнімді өңдеуге, ұлттық және халықаралық деңгейде маркетингке жылжыту үшін логистиканы дамыту Қазақстан Республикасының Агро-өнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасында [15] негізгі мақсаты ретінде отандық өндірістің

негізгі азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету арқылы бәсекеге қабілетті агроөнеркәсіптік кешенді құру.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында [16] отандық ауыл шаруашылығы өнімдерін ішкі және сыртқы нарықта ілгерілету үшін сауда-логистикалық инфрақұрылым желісін дамыту, өткізу нарықтарын кеңейту және 7 ірі азық-түлік экожүйесін қалыптастыру арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өндіріс көлемін ұлғайту және отандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің қосылған құнын арттыру жөніндегі стратегиялық міндеттерді шешу, ауыл кооперациясы аграрлық секторды дамытудың үлкен болашағы атап көрсетілген шараларын қабылдау қажет.

Осы шаралардың барлығы, сайып келгенде, азық-түліктің негізгі түрлері бойынша елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Мемлекет өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдады. Осы мақсатта «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі №301-III Заңы қабылданды (24.05.2018ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен), ол өндірушілердің өз өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жауапкершілігін көздейді.

Сертификаттау және стандарттау бойынша жүргізіліп жатқан жұмыс шеңберінде отандық өнімді халықаралық нарыққа жылжытуға үлкен мән беріледі. Ауыл тауар өндірушілерін жақын маңдағы ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары жоқ, экономикалық тиімді өндірісі бар өңірлерде қайта өңдеу және өткізу қызметін қамтитын қызметтің толық циклы бар ұйымдарды құруды көздейтін кооперативтерге біріктіру ынталандырылады.

АӨК саласындағы мемлекеттік реттеу: ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану және суландыру мәселелерін шешу; эпизоотиялық және фитосанитариялық жағдайды қамтамасыз ету; ғылымды, білім беруді және өндірісті интеграциялау үшін ынталандырулар жасау – органикалық өндірісті дамыту үшін нормативтік-техникалық негізді қалыптастыру. Мемлекеттік реттеу шараларын қабылдау нәтижесінде жердің кадастрлық құны өзектендіріледі және айналымға суармалы жер тартылады, бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігіне оң әсер етеді.

Қорытынды.

1. Қазақстанның ауыл шаруашылығының зор әлеуеті мен өсу резервтері бар. Ел аймақтарындағы әртүрлі климаттық жағдайлар қоңыржай жылу белдеуінің барлық дерлік дақылдарын өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді. Экономикалық механизм – ұйымдық-экономикалық қатынастардың бір түрі ретінде қарастырылатын күрделі жүйе. Оның мәні әртүрлі әдістер мен тетіктердің, соның ішінде баға мен қаржы-несие тетіктерінің, сақтандыру мен салықтар жүйесінің, бюджеттік қолдау мен АӨК инвестицияларының оңтайлы арақатынасын белгілеу болып табылады.

2. Шаруа қожалығы иелері бизнес кеңес беретін желілердің шектеулігінен оларға жүйелі қолжетімділігі жоқ деп ұйғарылды [17]. Сонымен қатар, ферма иесі өз машықтықтары мен құзыреттерін дамыту үшін жүйелі түрде үздіксіз кәсіптік дамуы қажет. Нәтижесінде өзгермелі экономикалық жағдайда жетістікке жету үшін қожалық иелері түрлі стратегиялар таңдауға болады деп ұйғарылды. Олар өндіріс көлемін арттыра отырып, мамандандыру немесе әртараптандыру арқылы жай өндірісті интенсивтендіре алады.

3. «Бизнестің жол картасы – 2025» мемлекеттік бағдарламасы елімізде шағын және орта бизнесті дамытуға оң ықпал етіп, тың серпін беруі тиіс. Өйткені экономиканың шикізаттық емес секторларында өңірлік кәсіпкерліктің тұрақты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрақты жұмыс орындарын сақтап қалу және жаңаларын құру мақсатын көздейтін бұл бағдарламаны іске асыру шеңберінде белгіленген міндеттерді шешу мынандай үш бағыт бойынша жүзеге асырылатын болады: жаңа бизнес-бастамаларды қолдау; кәсіпкерлік секторды сауықтыру; экспортқа бағдарланған өндірістерді қолдау.

4. Қазіргі кезде шағын және орта бизнесті дамытуға қажетті барлық алғы шарттарды қалыптастыру, әртүрлі кедергілерді жою және мемлекеттік қолдауды оңтайландыру мәселесіне ерекше назар аударылуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

[1] Растегаева, Ф.С. Малое и среднее предпринимательство в сфере государственно-частного партнёрства / Ф.С. Растегаева //Международный научно-исследовательский журнал.- 2019. -№1-1 (55).- С. 51-54.

[2] Шальнева, А.Н. Управление рисками в аграрном предпринимательстве / А.Н.

Шальнева, В.А. Михеев, Е.Н. Михеева // Известия Международной академии аграрного образования.- 2019. -Т. 2. -№ 15. -С. 138-140.

[3] Мороз, С. О развитии и поддержке малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Zakon.kz [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.zakon.kz/4732660-o-razviti-i-podderzhke-nalogo-i.html> (дата обращения: 15.06.2023).

[4] Разработка критериев отнесения субъектов хозяйствования к категории малых и средних предприятий в Российской Федерации [Электронный ресурс].-2022.-URL: [www.https://www.userdocs.ru/ekonomika/24875/index.html](http://www.userdocs.ru/ekonomika/24875/index.html) (дата обращения: 15.06.2023).

[5] Предпринимательский Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 г. № 375-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г. [Электронный ресурс]. - 2020. -URL: <https://www.online.zakon.kz> (дата обращения: 15.06.2023).

[6] Нуркужаев, Ж.М. Потенциал развития малых форм хозяйствования в сельскохозяйственном производстве по регионам Казахстана: рекомендации / Ж.М. Нуркужаев, М.И. Сигарев.- Алматы: КазНИИ экономики АПК и РСТ, 2018.- 38с.

[7] Шарипов, С.А. Личные подсобные хозяйства и малый аграрный бизнес нуждаются в государственной поддержке / С.А.Шарипов// Продовольственная политика и безопасность. – 2020. – Т. 7. – № 1. – С. 59-70. <https://doi.org/10.18334/ppib.7.1.100922>.

[8] Отчет о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах. - Нур-Султан.- 2021.- Вып.13. - С. 48-58.

[9] Как фонд «Даму» помогает малому и среднему бизнесу в Казахстане подняться на новую ступень [Электронный ресурс].- 2022. – URL: https://www.forbes.kz/process/businessmen/kak_fond_damu_pomogaet_malomu_i_srednemu_biznesu_v_kazahstane_podnyatsya_na_novuyu_stupen (дата обращения: 15.06.2023)

[10] Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.stat.gov.kz/> (дата обращения: 04.06.2023).

[11] «Бизнестің жол картасы-2025» мемлекеттік бағдарламасына ҚР Үкі-метінің 2020 жылғы 30 шілдедегі №491 қаулысы [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.msb.atameken.kz/ru/kz/1177> (қаралған күні: 12.05.2023).

[12] Программы поддержки бизнеса. Сайт Государственные институты поддержки предпринимательства в Республике Казахстан [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.business.gov.kz/business-support-programs> (дата обращения: 17.03.2023).

[13] Жұмашева, С.Т. Қазақстанның Қызылорда облысының ауыл шаруашылығында

шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту /С.Т. Жұмашева, А.Е. Мұханова, Ж.Б. Смағұлова// Проблемы агрорынка. – 2022.-№2-Б.121-132.

[14] Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамалары. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі №250 қаулысы [Электрондық ресурс].-2022.-URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> (қаралған күні: 12.04.2023).

[15] ҚР АӨК дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық жобасы [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/nationalprojects/nacionalnyy-proekt-po--razvitiyu-agropromyshlennogo-kompleksa--respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-1594449> (қаралған күні: 12.04.2023).

[16] Қазақстан Республикасының агро-өнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы [Электрондық ресурс].-2022.-URL: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (қаралған күні: 15.06.2023).

[17] Сиразетдинов, И.С. Информационно-консультационное обеспечение как фактор развития предпринимательства в АПК / И.С. Сиразетдинов //Управление экономическими системами: электронный научный журнал. [Электронный ресурс].-2015.-URL: <https://www.cyberleninka.ru/article/n/rol-informatsionno-konsultatsionnoy-služby-v-razvitii-selskogo-hozyaystva-respubliki-bashkortostan/viewer> (дата обращения: 17.03.2023).

References

[1] Rastegaeva, F.S. (2019). Maloe i srednee predprinimatel'stvo v sfere gosudarstvenno-chastnogo partnyorstva [Small and medium-sized enterprises in the sphere of public-private partnership]. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal - International research journal*, 1-1 (55), 51-54 [in Russian].

[2] Shal'neva, A.N., Mixeev, V.A., Mixeeva, E.N. (2019). Upravlenie riskami v agrarnom predprinimatel'stve [Risk management in agricultural entrepreneurship]. *Izvestiya Mezhdunarodnoj akademii agrarnogo obrazovaniya - Journal of the International Academy of Agrarian Education*, 2(15), 138-140. [in Russian].

[3] Moroz, S. (2018). O razvitii i podderzhke malogo i srednego predprinimatel'stva v Kazakhstane. [On the development and support of small and medium-sized businesses in Kazakhstan]. Available at: <https://www.zakon.kz/4732660-o-razvitii-i-podderzhke-nalogo-i.html> (date of access: 04.03.2022) [in Russian].

[8] Otchet o sostoyanii razvitiya MSP v Kazakhstane i yego regionakh. - Nur-Sultan [Report on the state of development of SMEs in Ka-

zakhstan and its regions] (2021). Nur-Sultan, 54-56 [in Russian].

[9] Kak fond «Damu» pomogaet malomu i srednemu biznesu v Kazakhstane podnyat'sya na novuyu stupen' [As a fund, "Damu" helps small and medium-sized businesses in Kazakhstan to rise to a new level] (2022). Available at: <http://www.damu.kz/programmi/dorozhnaya-kartabussnesa-2020>. (date of access: 15.06.2023) [in Russian].

[10] Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2021). Available at: <https://www.stat.gov.kz/> (date of access: 04.06.2023) [in Russian].

[11] «Biznes jol kartası-2025» memlekettik baғdarlamasına QR Üki-metiniñ 2020 jil 30 jildaғı No491 qawlı [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 30, 2020 No491 on the state program "Business Road Map-2025"] (2021). Available at: <https://msb.atameken.kz/ru/kz/1177> (date of access: 04.03.2022) [in Kazakh].

[12] Programmy podderzhki biznesa. Sayt Gosudarstvennyye instituty podderzhki predprinimatel'stva v Respublike Kazakhstan. [Website State institutions for entrepreneurship support in the Republic of Kazakhstan] (2018). Available at: <https://www.business.gov.kz/business-support-programs> (date of access: 17.03.2023) [in Russian].

[13] Zhumasheva, S.T., Muhanova, A. & Smagulova, Zh.B. (2022). Qazaqstannyñ Qyzylorda oblysynyñ auyl şaruaşylyғыnda şaғыn және орта кәсіпкерлікті дамыту [Development of small and medium entrepreneurship in agriculture of Kyzylorda region of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 2, 121-132 [in Kazakh].

[14] Qazaqstan Respublikasynda şaғыn және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамалары. Qazaqstan Respublikasy Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі № 250 қаулысы [Concepts of small and medium business development in the Republic of Kazakhstan until 2030. Resolution No. 250 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 27, 2022] (2022). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> (date of access: 12.04.2023) [in Kazakh].

[15] QR ÄÖK damitwdiñ 2021-2025 jildarға арналған Ulttiq jobası [National project of agribusiness development of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025] (2021). Available at: <https://primeminister.kz/ru/nationalprojects/nacionalnyy-proekt-po-razvitiyu-agropromyshlennogo-kompleksa--Respublika--Qazaqstan--na--2021-2025-quday-1594449> (date of access: 10.03.2023) [in Kazakh].

[16] Qazaqstan Respublikasynyñ agroönerkäsipтік keşenin damytudyñ 2021-2030 jylдарға арналған tūjyrymdamasy [Concept of development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030]. Available at: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (date of access: 15.06.2023) [in Kazakh].

[17] Sirazetdinov, I.S. Informacionno-konsul'tacionnoe obespechenie kak faktor razvitiya predprinimatel'stva v APK [Information-consul-

tation provision as a factor in the development of entrepreneurship in APC] (2010). *Upravlenie e'konomicheskimi sistemami: e'lektronnyj nauchnyj zhurnal - Management of economic systems: electronic scientific journal*, 4. Available at: <https://www.cyberleninka.ru/article/n/rol-informatsionno--konsultatsionnoy--sluzhby-v-razvitiiselskogo--hozyaystva--respubliki--bashkortostan/> viewer (date of access: 17.03.2023) [in Russian].

Авторлар туралы ақпарат:

Жұмашева Сауле Тоқанқызы – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; ғалым-хатшы; Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты; 050057 Сатпаев көш., 30 б, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: torehanoba@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0559-5608>

Омарбакиев Лутпулла Амурулламович; экономика ғылымдарының докторы; “Қаржы” кафедрасының профессоры; «Тұран» университеті; 050013 Сатпаев көш., 16А, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: l.omarbakiyev@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-3474-6244>

Низамдинова Арзигуль Камирдиновна; экономика ғылымдарының кандидаты; «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы; Эль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050038, Эль-Фараби даңғ.,71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: anizamdinova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3507-5216>

Information about authors:

Zhumasheva Saule Tokanovna - The main author; Candidate of Economic Sciences, Associated Professor; Sciences Secretary; Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development; 050057 Satpaev str., 30 б, Almaty, Kazakhstan; e-mail: torehanoba@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0559-5608>

Omarbakiyev Lutpulla Amurullamovich; Doctor of Economic Sciences; Professor of the Department of Finance, «Turan» University; 050013 Satpayev str., 16A, Almaty, Kazakhstan; e-mail: l.omarbakiyev@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-3474-6244>

Nizamdinova Arzigul Kamirdinovna; Candidate of Economic Sciences; Senior Lecturer of the Department of Finance and Accounting; Al-Farabi Kazakh National University; 050038 Al-Farabi Ave., 71, Almaty, Kazakhstan; e-mail: anizamdinova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3507-5216>

Информация об авторах:

Жумашева Сауле Тоқановна - основной автор; кандидат экономических наук, доцент; ученый секретарь; Казахский научно-исследовательский институт экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий; 050057 ул. Сатпаева, 30 б, г. Алматы, Казахстан; e-mail: torehanoba@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0559-5608>

Омарбакиев Лутпулла Амурулламович; доктор экономических наук; профессор кафедры «Финансы»; Университет «Турани»; 050013 ул. Сатпаева, 16А, г. Алматы, Казахстан; e-mail: l.omarbakiyev@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-3474-6244>

Низамдинова Арзигуль Камирдиновна; кандидат экономических наук; старший преподаватель кафедры «Финансы и учет»; Казахский национальный университет им. аль-Фараби; 050038 пр. Аль-Фараби, 71, г.Алматы, Казахстан; e-mail: anizamdinova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3507-5216>